

MEDEDELINGEN VAN DE STICHTING JACOB CAMPO WEYERMAN	Verschijnt twee maal per jaar. Kopijdata: 1 maart, 1 september
BESTUUR VAN DE STICHTING	Peter Altena (voorzitter), Frank van Lamoen, Ivo Nieuwenhuis, Angelie Sens
ADRES VAN DE STICHTING	Frank van Lamoen, Orthenstraat 168, 5211 SZ 's-Hertogenbosch. E-mail: post@weyerman.nl
REDACTIE	Dirk Alkemade, Anna de Haas, Rindert Jagersma, Ton Jongenelen, Sytze van der Veen, Rietje van Vliet
REDACTIEADRES	Ton Jongenelen, C. van Eesterenlaan 316, 1019 KE Amsterdam. E-mail: tonjon@hetnet.nl
ABONNEMENTEN	Men abonneert zich door zich op te geven als lid (€ 30,- of student-lid (€ 20,- met vermelding nummer college- kaart). Betaling van de jaarlijkse bijdrage: voor 1 april van het lopende jaar, over te maken op bankrekeningnummer NL57 INGB 0003 8481 48, t.n.v. Stichting Jacob Campo Weyerman. Abonnementen lopen van 1 januari t/m 31 december en worden stilzwijgend verlengd, tenzij men opzegt. Opzegging: voor 1 december, per e-mail of brief. Aanmelding of opzegging bij het adres van de Stichting (zie boven).
ISSN	0167-4609
GRAFISCHE VERZORGING	Jeroen van Heemskerck Düker, Naarden
AUTEURSRECHTEN VOORBEHOUDEN	Overnemen van (gedeelten van) artikelen is alleen toegestaan met schriftelijke toestemming van redactie en uitgever (de Stichting).
JCW-WEBSITE	www.weyerman.nl
ILLUSTRATIE OMSLAG	<i>Droevig omkomen van Woltemade te midden van zijn menslievende reddingspogingen.</i> Gravure van Walraad Nieuwhoff. Zie p. 72.

PRIKSCHILDEREN

Tatoeages in de achttiende-eeuwse Nederlandse Republiek

RINDERT JAGERSMA

Tatoeages worden beschouwd als een ultiem modeverschijnsel, al zijn er nog altijd mensen die erop wijzen dat ze vroeger waren voorbehouden aan mensen uit de marge van de samenleving: zeemannen, landlopers en andere groepen met wie een beschaafd burger zich niet wil associëren. Ondanks dit stigma droegen al in de negentiende eeuw personen in de hoogste maatschappelijke kringen tatoeages op hun lichaam.¹

Het dragen van tatoeages hangt samen met maatschappelijke acceptatie: doordat er beroemdheden mee rondliepen, werd het verschijnsel breder aanvaard. In sommige groepen is het echter nog immer een religieus of cultureel taboe. Maar juist het verbod op en het verborgen houden van tatoeages werken mee aan het mysterie en de fascinatie.

In de *Vaderlandsche Letteroefeningen* van 1820 staat een intrigerende beschrijving van een anatomische les. Op de snijtafel had een zwaar getatoeëerde man gelegen, wiens lichaamsversieringen goed worden beschreven. Tweemaal had de man het jaartal 1793 op zijn lijf laten zetten, vergezeld van Nederlandse woorden. Dit roept vragen op: is dit de oudst bekende beschrijving van een Nederlander met een tatoeage, en in hoeverre maakten tatoeages deel uit van het publieke leven in de achttiende-eeuwse Republiek?

Geschiedenis

Het op de huid aanbrengen van permanente lichaamsversiering is zo oud als de mensheid zelf en komt overal ter wereld voor. De ijsmummie Ötzi, één van onze best bewaarde voorouders, had maar liefst 61 tatoeages. Hij leefde tussen 3400 en 3100 v. Chr. in het Alpengebied en is hiermee het oudste voorbeeld van deze praktijk. Zijn tatoeages bestonden vooral uit gegroepede lijnen; de plaatsing zou een therapeutische reden hebben gehad. Andere oude voorbeelden van voor onze jaartelling stammen uit Peru, Egypte, China, Rusland en Mongolië.²

De Grieken en Romeinen kenden figuratieve, religieuze tatoeages vooral uit omringende gebieden en associeerden tatoeages dan ook met 'barbaren'.³ In een periode waarin de tatoeage voor de Romeinen vooral een identificatieteken was – bedoeld voor gemarginaliseerde groepen: soldaten, slaven en criminelen – was het dragen ervan onder vroege christenen niet ongebruikelijk.⁴ Hoewel latere christenen tatoeages afwezen als heidens, kent het christendom een lange, gecompliceerde geschiedenis van tatoeëren: tatoeage was ook een teken van devotie.⁵ Bij nonnen konden (zelf aangebrachte) merktekens op het lichaam gezien worden als teken van godsdienstige toewijding.⁶ In de middeleeuwen lieten kruisvaarders kruizen tatoeëren als symbool van hun reis naar het Heilige Land.⁷ Door heel Europa zijn er vroegmoderne schriftelijke bronnen te vinden over de praktijk van het tatoeëren en over pelgrims, zeelieden en alchemisten met tatoeages.⁸

Tatoeages over het hele lichaam, inclusief hoofd, kende men uit verhalen over niet-westerse mensen die naar Europa waren meegenomen als bezienswaardigheid. Zo kwam West-Europa in aanraking met Polynesische en Afrikaanse ontwerpen, met de gezichtstatoeages van de Inuit en de figuren van Amerindianen.⁹ In de negentiende eeuw droegen steeds meer westerse mensen een tatoeage, mede als gevolg van de vele zee-reizen en reisbeschrijvingen.¹⁰ Er bleef echter een verschil bestaan tussen de Europese tatoeage en de lichaamsversiering van de mensen die hier beschouwd werden als 'primitief'.¹¹ De tatoeage werd gezien als een letterlijke 'markering' tussen 'savage and the civilized'.¹²

Het is opvallend dat we veel Nederlandse beschrijvingen hebben van tatoeages uit de negentiende eeuw, maar dat het een stuk moeilijker is om goede beschrijvingen te vinden van vóór 1800. Ditzelfde geldt voor Nederlanders met tatoeages. De insteek van deze verkennende studie is dan ook om een lacune te behandelen: de tatoeage in Nederland vóór 1800.

Vaderlandsche Letteroefeningen (1820)

Jaargang 1820 van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* bevat een verhandeling over 'het prikschilderen', oftewel 'versieren der menschenhuid'.¹³ De auteur van het artikel, ene 'Dr. C.M.', vangt aan met de opmerking dat 'Overdrevene eigenliefde en zucht om schoon te schijnen' reeds uit 'onheugelijke tijden' stamt. Al voor de zondvloed versierden mensen het lichaam met kleurstoffen en tot op de dag van vandaag kwam dit nog bij allerlei volkeren voor: van vrouwen die hun ogen accentueerden met kohl en spiegelglas (antimonium) tot het kleuren van grote delen van de huid en scarificatie (insnijding).

De auteur verhaalt hoe diverse volken permanente figuren op hun lichaam aanbrachten 'met opzettelijk daartoe vervaardigde naalden, in blaauw vocht gedoopt', en stelt dat het 'niet moeilijk [zoude] vallen, uit verschillende Reisbeschrijvingen en andere werken, nog eene menigte zulke en soortgelijke voorbeelden op te sporen'.¹⁴ C.M. maakt een duidelijk onderscheid tussen 'blanketten' (beschilderen: make-up of grimage) en 'pointeren of punteren' (tatoeëren), dat men 'in het Nederduitsch prikschilderen noemt'. Waar het 'blanketten' voorkwam onder 'de meeste beschaafde volken in *Europa*' was het prikschilderen 'meer het gebruik [...] van woeste volken'. Maar, zo vervolgt de auteur, ook 'in ons land [vindt men] aanmerkelijke voorbeelden'. Reden voor hem om uit te wijden over het lichaam van een onbekende man dat 'op eene onzer Hoogeschoolen vóór eenige jaren ontleed' was. Wanneer en waar dit precies plaatsvond, blijft onvermeld.

Wel geeft C.M. een goede beschrijving van 's mans vele tatoeages. Midden op de borst had hij een getatoeëerd gekroond hart, met daarboven een atlas en kruis, vastgehouden door een paar gevleugelde Fama-figuren. Daaronder stonden de letters G.H.M.S.D.L.D. Links op de borst prijkte een ster en op de rechterarm een crucifix. Aan de binnenkant van de onderarm zag je een aan een takje pikkende vogel, een Fortuin, en een rozenkrans. Op de rechterhand stonden de letters G.H.M.S. Aan de binnenkant van de linkeronderarm was een rokende matroos met een meisje aan zijn hand afgebeeld, onderstrikt met een hart en de letters G.H.M.S.V.D. Aan de buitenkant van de arm prijkten enkele sterren, de zon en maan, een schip met gekleurde vlaggen, voor anker liggend en vergezeld van een vis. Onder het schip stond 'zeemanstroost 1793'. In een

hartvormig figuur stonden nogmaals de letters G.H.M.S.V.D. Op de linkerhand stonden eveneens sterren, de zon en de maan, terwijl op de vingers de tekens '1793. G.H.M.S.' te zien waren. Ook de benen waren getatoeëerd: op de linker dij een zittend, drinkend paar, en op de rechter dij een meisje met een bloem in haar hand. Aan de binnenzijde van de rechterknie stond de toepasselijke tekst 'aanzien doet gedenken'.¹⁵

Tatoeages in gedrukte reisverhalen

Zoals C.M. al aangeeft, kwam tatoeëren overal ter wereld voor. Hoewel dat volgens hem nog immer traditie was bij 'woeste volken' en niet meer gangbaar onder 'beschaafde' Europeanen, waren ook hier te lande voorbeelden te vinden. Terugkerende zeevarende reizigers hadden tatoeages laten zetten en thuisblijvers kenden het fenomeen dankzij de populaire (gedrukte) reisverhalen. Nederlanders waren dan ook niet onbekend met het versieren van het lichaam met 'onuitwisbare tekeningen'.¹⁶

Al aan het eind van de zestiende eeuw beschreef Jan Huygen van Linschoten (ca. 1563-1611) de praktijk van het tatoeëren in Afrika: 'Daer zijnder wel onder haer, die hebben het gheheele lijf en [de] aenghesicht bestreken ende ghepickeert met heet yser, en gants end' al bemalen, by naest ghelijck het gheperst en ghefigureert satijn en damast'.¹⁷ Elders schrijft hij over de mannen én vrouwen die met messen in de huid waren gekerfd, waarna men er 'eenige smeringen met verwe vermengt' in aanbracht.¹⁸

In de vele zeventiende- en achttiende-eeuwse reisverhalen staan diverse verwijzingen naar de praktijk van het tatoeëren ('prikken') bij andere culturen. Soms waren het korte observaties, soms uitvoeriger beschrijvingen van de ontwerpen, werkwijzen en tradities. Veel-schrijver en papieren reiziger Simon de Vries schreef in *Curieuse aenmerkingen der bysonderste Oost en West-Indische verwonderens-waerdige dingen* (1682) over Amerindianen die zo beschilderd waren dat ze 'van verr' Broecken schijnen aen te hebben'.¹⁹ In het Midden-Oosten was het volgens hem gebruikelijk dat mensen 'haer selven Marck-teecken [maken]; vermitsse haere Borst, Heupen en Armen karven; een swart Poeder in de Wonden stroyen, en deze wond-blijcken haer geheele leven langh behouden [...] met een daer toe bereydede Naald-punt by kleyne stippeltjens' op de huid, wat een 'onuytwischlijck Marck-teecken'

Tatoeages op de armen van Italiaanse zeelieden. Tekening door Louis Ducros uit diens album *Voyage en Italie, en Sicile et à Malte*, 1778. Collectie Rijksmuseum

opleverde.²⁰ In zijn *Noord en Oost Tartarye* (1692) schreef Nicolaas Witsen over de Evenken (Toengoezen):

haer aengezichten worden in haer Jonkheit, met yzertjes [...] geprikt, het welk dan besmeert word, en alzoo is haer geheele gezicht, behalven een kleine omtrek, zwart, met Bloemen, en andere gedaenten, doorprikt, zoo dat het niet afgewasschen kan worden, noch ook door de tyd vergroeit. De *Oostaeckje* hebben 'er ook op haer handen, tot gieraed.²¹

Witsen was geen liefhebber van gezichtstatoeages. Over jonge 'Astaksche Vrouwen' schrijft hij bijvoorbeeld dat het 'beprikkelen in 't aengezicht' hen lelijk maakt.²²

Over Arabische vrouwen werd geschreven dat zij hun lippen 'voor het overige van haar leeven' lieten tatoeëren met buskruit en ossegal.²³ De Arabieren 'beprikken ook de armen en de handen, maakende op dezelve soorten van figuren, Bloemen, Fonteynen, enz., volgens een 'reeds zeer oud' gebruik.²⁴ In Pegu (nu: Myanmar) wreef men houtskool over de geprikte lichaamsdelen,²⁵ evenals op Tahiti.²⁶ Jacob Roggeveen zag de getatoeëerde inwoners van Paaseiland.²⁷ Ook in de Filipijnen prikten stammen 'op hun vleesch zodanige Beelden, als hun goeddunkt en vryven dan daar zeker Poeijer in, dat de kleur geeft'.²⁸ De inwoners van het eiland Unalaska (Alaska) hadden 'aangezichten, handen en armen, [...] vol veelerlei figuren, eerst geprikt, en dan met eene soort van zwarte aarde bestreeken'.²⁹ Over de Amerindiaanse praktijk werd geschreven, dat tatoeëren 'geschied in de jeugd, door de huid met een naald te prikken, tot het bloed 'er uit komt, en vervolgens eene blaauwe verf daar in te stryken, 't geen hun al hun leeven byblyft'.³⁰ Ook bij de Mandinka in West-Afrika kregen mensen 'ten Sieraad, 't Aangezicht en de Borst geprikt'.³¹

De Welshe ontdekkingsreiziger en scheepsarts Lionel Wafer (1640-1705) stelde dat de Kuna (Panama) zich beschilderden in rood, geel en blauw, terwijl de 'mooije figuren, inzonderheyd van hunnen grootste konstenaars, dieper [worden] ingedrukt'.³² De afbeelding was onuitwisbaar, zo ervoer Wafer: een kameraad vroeg hem eens de tatoeage op zijn wang te verwijderen, 'maar ik kon het niet volkomen doen, schoon ik een groot gedeelte van het vel afstroopte'.³³ Dit is een vroeg voorbeeld van een poging een tatoeage te verwijderen.

Een Franse chirurgijn, 'Monsieur Diéreville', maakte melding van zeevaarders die een tatoeage overhielden aan een ontmoeting met een andere cultuur. Hij was in 1699 werkzaam in Acadië (Noord-Amerika), waar hij zag dat Fransen tatoeages lieten zetten – 'all sorts of Figures, as Crosses, the Name of JESUS, Flowers, or whatsoever else they think fit, and those Marks never wear out'.³⁴

Een uitgebreide beschrijving van het tatoeëren staat in *De zeden der wilden van Amerika* (1731) van de Franse jezuïet Joseph François Lafitau (1681-1746). De auteur, die voornamelijk in Canada werkte, beschrijft de tatoeage als een 'heerlyk borduurwerk op hun eigen vleesch'. Het proces verliep als volgt:

Men tekent eerst op het vleesch de figuren af die men 'er, in graveren wil, vervolgens loopt men al deze linien, langs, prikkende het vleesch met naalden of beendertjes tot op het been toe, zo dat er het bloed uitloopt. Eindelyk vryft men *Minium*, gestoten houtskool of diergelyke andere verf [...] in de wonden. Deze operatie is zo zeer

pynylyk niet wanneer zy in 't werk gestelt word, want na de eerste prikkingen is het vleesch gants doof, daarenboven arbeyden dit slag van Tapytwerkers met zo veel behendigheit en vaardigheit, dat zy een mensch byna geen tyd van gevoelen overlaten. Maar als men 'er de kleuren aan heeft gegeven, verslimmeren de wonden door dit soort van vergif, het vleesch zwelt op, daar komt een koorts by die eenige dagen duurt; het leven zou misschien zelfs in gevaar zyn, indien men het werk ten helen deed, voor al wanneer het vol figuren moet zyn, en zo zy geen zagte en gematigde tyden waarnamen, om de ongevallen te myden die 'er in de grote hitte uit zouden kunnen ontstaan.

Onder stammen in Virginia, Florida en Louisiana is het 'een veel netter arbeyd als by die meer na 't Noorden leggen, die 'er minder van hebben'.³⁵

Later zouden ook andere auteurs de diverse tatoeëertradities van volkeren onderling vergelijken. Zo geeft de Duits-Schotse natuuronderzoeker Johann Reinhold Forster (1729-1798) een beschouwing over de diverse tatoeëerpraktijken over de wereld,³⁶ en beschrijft de Franse ontdekkingsreiziger Louis-Antoine de Bougainville (1729-1811) de tatoeagepraktijk in Tahiti: dat doen ze 'door het vel te prikken, en 'er het sap van zekere kruid op te gieten, gelijk ik de arme lieden in Kanada heb zien in 't werk stellen'. Voor hem is het duidelijk dat 'deze beschildering' in gebruik is bij volken 'die nog naestenbij in den staet der nature leefden'.³⁷

Bougainville verwijst vervolgens naar de 'geleerde en vernuftige' Cornelius de Pauw (1739-1799) en diens *Wysgeerige bespiegelingen over Amerika* (1771-1772). De Pauw bespreekt het 'zig in het vel te steeken, te snyden, te graveeren, en die figuren met onuitwischaare kleuren te vereenigen, of liever die kleuren in het vel in te lyven'.³⁸ Hij vond het fascinerend dat 'deze konst-bewerking' zoveel voorkwam onder volkeren 'op oneindige afstanden van malkanderen geplaatst, en tusschen welken men niet vermoeden kan, dat ooit eenige gemeenschap heeft plaats gehad'. De tatoeages zouden beschermen tegen insecten en als 'duurzaam en onderscheidend kenmerk' dienen ter identificatie van stammen. Het beschilderen van het lichaam is daarom 'niet eene mode', maar 'eenige wezenlyke behoefte'.³⁹ Met de insectenwerende functie van tatoeages is Bougainville het echter oneens. Tahiti was immers ongediertevrij! De tatoeage is volgens hem juist wel 'eene mode gelijk te Parijs'.⁴⁰

Tentoongesteld

In diverse boeken staan afbeeldingen van tatoeages,⁴¹ maar men kon ze soms ook in het echt bewonderen, wanneer ontvoerde inheemse mensen in Europa tentoongesteld werden.⁴² Zo ontvoerden in 1566 Franse zeemannen een getatoeëerde Inuitvrouw en haar kind uit de Labrador-regio (Newfoundland), die vervolgens tentoongesteld werden in Antwerpen, Den Haag, Neurenberg en Augsburg.⁴³ In een plano, die mogelijk als advertentie fungeerde, werden de twee afgebeeld op een houtsnede, met als toelichting: 'Die malzeichen die sie im Angesicht hat, seind gantz blauw, wie Himmelblaw, [...] und man mag die zeichen mit Keinerley materi wider abthün'.⁴⁴

In 1691 had zeevaarder William Dampier een getatoeëerde slaafgemaakte prins naar Engeland gebracht. Jeoly, geboren op Miangas, een eilandje onder Mindanao (Filipijnen),⁴⁵ werd aan 'eenige voornaame personen' getoond,

waarna Dampier geld geboden kreeg zodat de prins tentoongesteld kon worden. Drie maanden later stierf prins Jeoly in Oxford aan de pokken.⁴⁶ In Dampiers reisverhaal, *Nieuwe reystogt rondom de wereld* (1698), staat een beschrijving van de 'geschilderden Prins'. Hij was:

geschilderd over zyn ganschen borst, van achter tusschen zyne schouderen, op zyne dyen, doch meest na vooren; en in de gedaante van verscheydene breede ringen of banden, om zyne armen en beenen. Ik weet die schildering by geen figuur, gedierte, of iets zulks te vergelyken; maar dezelve was zeer aardig, en vol van veerlerley streepen, trekken, en geschakeerd werk, hebbende een bevallige gelykmatigheid, en konstige gedaante, tot verwonderens toe.⁴⁷

Volgens Dampier waren 'de meeste menschen op het Eyland geschilderd' en gebeurde dit door in de huid te prikken en er kleurstoffen in te wrijven. Daartoe gebruikten ze 'een fyn-gestooten gom van zekeren boom, welke van de Engelschen Drammer [Damarhars, RJ] genoemd, en op veele plaatsen van Indie voor pik [pek, RJ] gebruykt wordt'.⁴⁸

Pelgrims

Naast de tatoeages van inheemse volken en zeelieden kende de Nederlander het dragen van tatoeages ook van bedevaartgangers. Pelgrims die een reis maakten naar het Heilige Land lieten als aandenken een tatoeage zetten. Dat de twee vroegste beschrijvingen van Nederlanders met tatoeages pelgrims waren, is dan ook niet onverwacht.⁴⁹

De eerste vermelding dateert uit een rechtszaak in 1594. Govert Pietersz. van der Haar verweet de chirurgijn Gerrit van Broekhuisen, beiden uit Gorinchem, dat diens bedevaart nooit was afgelegd.⁵⁰ Tijdens deze rechtszaak werd gesproken over 'het Jerusalems kruis op zijn rechter arm binnen Jerusalem [...] verkregen', dat moest dienen als bewijs van de pelgrimage.⁵¹ In zijn reisverslag van augustus 1602 vermeldt Martinus Seusenius dat hij tijdens zijn bezoek aan het Heilige Land een Jeruzalemskruis op zijn arm liet plaatsen, waarvoor hij zijn gids (drogman) drie medin betaalde: 'Na dem eten hebbe ick mij ein Kruijsse op mijnen rechteren Arme macken laten van dem Trucheman van Bethlehem eme geuende darvan iij Madin'.⁵²

Driekwart eeuw later publiceerde Olfert Dapper in zijn *Naukeurige beschryving van gantsch Syrie, en Palestyn of Heilige Lant* (1677) één van de meest uitvoerige en gedetailleerde beschrijvingen van pelgrimstatoeages:

De meeste beevaert-reizigers [...] doen zich gewonelyken het Ierusalems kruis ofte wapen op d'armen merken en zetten, het welke gewonelyken de Kristenen van Bethlehem in dezer wijze doen. Zy hebben vele houtte vormen, waer op de merken gegraveert en uitgesneden zijn, die op d'armen gezet worden.⁵³ [De pelgrim kiest er een uit] dewelke dan, met stof van dove kolen in het graveersel op den arm gezet wort [...]. Daer na hout een met de linke hant den arm vast, waer van de huid stijf uitgerekt is, en heeft in de rechte hant een klein riet, met twee naelden, welke naelden hy van tijt tot tijt in ink, met ossen-gal gemengt, doopt, en daer mee de streepen of lijnen, die met de houtte vorm gemerkt zijn, steekt: het welk pijn, en gewoonelyk een kleine koortse voor een korten tijt veroorzaekt. Ook blijven d'armen twee of drie

dagen drie mael zoo dik op gezwollen, als zy anders zijn. [...] Wanneer het gedaen is, zoo bewint men den arm dicht toe. Op het steeksel of op de gestoke hant groeit een korst, die twee of drie dagen daer na afvalt.⁵⁴

De tatoeage is dan onuitwisbaar, 'uit oorzaak het bloet zich met deze verruwe van d'Ossegal en ink vermengende, tot van binnen onder de huid doordringt en merken maekt'. Dapper, die deze reizen nooit zelf maakte, verkreeg zijn informatie van 'ooghtuige onderzoekers' of uit andere boeken.⁵⁵ Voor de beschrijving van de kunst van het tatoeëren had hij zich gebaseerd op *Relation d'un voyage fait au Levant* (1665) van de Franse natuurwetenschapper Jean de Thevenot (1633-1667), dat in 1681 in het Nederlands verscheen.⁵⁶

In de jaren 1674-1693 trok de Nederlandse reiziger en schilder Cornelis de Bruyn (ca. 1652-1727) door het Midden-Oosten. In zijn *Reizen* (1698) gaf hij een overzicht van de kosten van een reis naar het Heilige Land. Voor een permanent souvenir in de vorm van 'teekenen op de armen' betaalde men 'gemeenlyk, aan den geen die het doet, een goude Sequin, bedragende twee en een halve Ryksdaalder' of meer, naar gelang 'ze zich meer of minder teekenen laten zetten: want daar staat geen prys toe'.⁵⁷

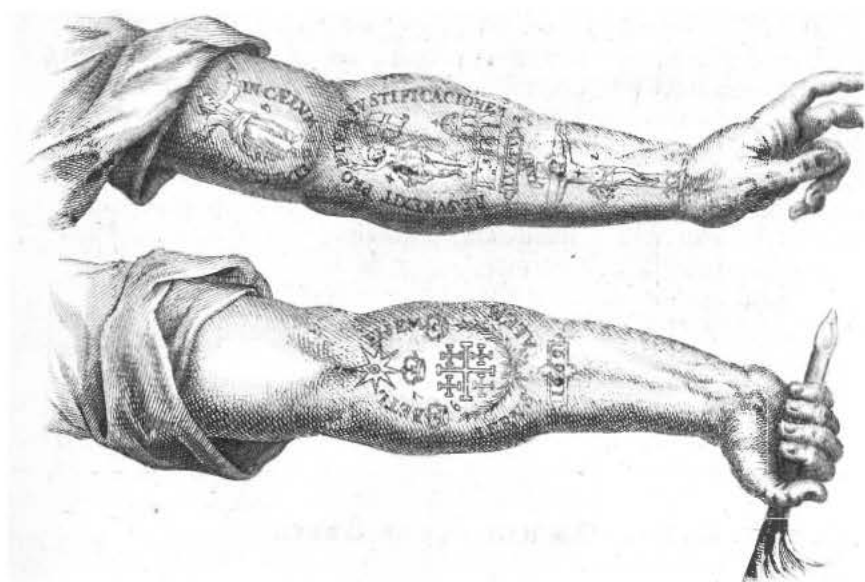
Ook in de achttiende eeuw lieten pelgrims zich 'op de hand, op de vuist, of op den arm, kruisen, lanssen, en de naamen van Jesus en Maria prikken', schrijft de Franse oriëntalist Constantin-François Volney (1757-1820), 'een pijnlijke, ja somtijds gevaarlijke prikking [...] met naalden, welke steek men met buskruit of kalk van spiesglas vult'. Hij signaleert dat het onuitwisbare teken ook door 'Muzulmannen', Indiërs en 'Wilden' wordt aangebracht: 'overal als iets godsdienstig, omdat zij van godsdienstige gebruiken van de vroegste oudheid afkomstig is'.⁵⁸ Het gebruik om buskruit in de wond te wrijven, wordt eveneens beschreven door de Duitse reiziger Johann Georg Keysler (1693-1743): het laat 'altoos een bestendige zwarte punt na'. Voor een nog sneller resultaat waren 'Zommige Stempels [...] reets met spitspuntige Naalden [...] zo te zamen gesteld, dat men hen maar op een vleesagtige plaats, welke hier toe verkoren word, drukt'.⁵⁹

Het zetten van een tatoeage was pijnlijk en niet ongevaarlijk, zoals Dapper en Thevenot laten weten. Hygiënisch was de praktijk absoluut niet en zij kon dus riskant zijn. Volney vertelt over een pelgrim die zijn arm had verloren nadat hij in de zenuw van de elleboog was geprikt. Keysler verhaalt – gebaseerd op de Zweedse oriëntalist Michael Eneman (1676-1714), die zelf ook een pelgrimstatoeage had – dat een zeker 'yverig Papist' eerst een ontwerp met de twaalf apostelen had laten tatoeëren, en vervolgens Judas op zijn billen. Door het langdurige proces was de man in 'zulk een Koorts vervallen' dat hij 'zyn nieuwsgierige en hovaardige aandagt' bijna met zijn leven moest bekopen. Keysler meent dat protestanten de pelgrimstatoeage 'voor de klugt' zouden nemen.⁶⁰

Het christendom zat in een lastige positie aangaande tatoeages. Enerzijds was het een oude, heidense praktijk waarvan zo snel mogelijk afstand genomen moest worden. Immers was het verfraaien (of juist verminken) van het zuivere lichaam, tornen aan Gods creatie. Anderzijds waren stigmata een zichtbaar teken van een verbond met Christus en werd het dragen van onuitwisbare symbolen op het lichaam gezien als teken van pure devotie.⁶¹

Leviticus 19:27-28 is een Bijbelpassage waaraan veelal wordt gerefereerd als het gaat om een religieus verbod op het zetten van tatoeages als rouwritueel:

'Ghy en sult om een doot lichaem geene snijdinge in uwen vleesche maken, noch schrift eenes ingedruckten teeckens in u maken'.⁶² Hierover schreven bijvoorbeeld Franciscus Burman (1660) en Willem Goeree (1700). Volgens hen was deze praktijk nog gangbaar onder de Arabieren, die 'letteren in haar vleesch sneden en met verwe overstreken, dat mense altyd sien kon'.⁶³

De pelgrimstatoeages van Ratge Stube in Lundius' *Heiligdommen godsdiensten*, deel 2 (1726), p. 285. Embassy of the Free Mind, collectie Bibliotheca Philosophica Hermetica

Volgens de Duitse lutherse predikant en hebraïst Johannes Lundius (1638-1686) lieten de pelgrims in Jeruzalem tatoeages zetten 'niet [uyt] een Heydensche onzinnigheid, maar uyt zonderlinge aandachtigheid, en ten teeken dat zy daar zyn geweest'.⁶⁴ Lundius had in 1680 ene Ratge Stube gesproken die in 1669 in Jeruzalem 'op zyn rechter arm het wapen van Jeruzalem; en op den slinker 't Heylige graf, benevens de Krucyginge, Opstandinge en Hemelvaart van Christus, ter gedachtenisse, [...] in zyn vleesch laten prikkelen'. Lundius beeldde Stubes beide armen af.⁶⁵

Prikmeesters in havensteden

In de *Nieuwe Vaderlandsche Letter-Oefeningen* staat in 1768 een anonieme ingezonden brief over 'de manier der prikknst' in Zuid-Europa.⁶⁶ De bron van de informatie is helaas onbekend. De brievenaar zegt dat de ontvanger hem had verzocht uit te leggen hoe men in Italië en Spanje de 'Prikknst' beoefende: oftewel 'door welke konst men op de armen van menschen eenige figuren zet, die den ganschen leventyd daar op blyven staan'.

Volgens de auteur was de hoofdrede hiervoor bijgeloof, maar zeevarenden hadden nog andere redenen. Ze deden dit uit 'byzondere aartigheid' of als identificatie. Zouden ze verdrinken en hun lichaam zou aanspoelen op een kust van Italië of Spanje, dan zou de vinder het bij 'het zien van den beprikten arm,

welke met het afbeeldzel van eenen Heilig pronkt' herkennen als katholiek en een katholieke begrafenis waardig. Zonder 'een zodanig teeken van die Religie' zou 'die eere' hun niet worden 'aangedaan'.⁶⁷

In Genua, Livorno en Cádiz, zo vervolgt de onbekende auteur, tatoeëerde men met behulp van houtsneden. De cliënt kon kiezen uit diverse voorstellingen – 'een Beeldje hangende aan een kruis, het Wapen van Jeruzalem, of iet[s] van andere beteekenis'.⁶⁸ Het uitgekozen figuur werd door de 'Prikmeester' in een zeer fijn buskruit gedoopt en op de onderarm afgedrukt. Meestal in het midden aan de binnenkant, maar ook de bovenkant van de hand, richting de duim. De tatoeëerder hield met zijn linkerhand de arm vast, trok de huid strak en nam met rechts een 'rond houtje, aan welks eene eind twee puntjes van naalden uitsteeken, welken 'er maar zo verre uitkomen als de diepte van de prikken vereischt'. De naalden waren gedoopt in een dik, zwart mengsel van buskruit en azijn. Nadat de hele figuur geprikt was, smeerde de prikmeester het vocht nogmaals over de 'geprikte gaatjes'. Desgewenst werd een naam of initialen op dezelfde manier aangebracht, maar dan uit de losse pols. Deze 'Prikknst' was 'niet alleen zeer pynlyk', maar leidde ook tot zwellingen, ontstekingen en soms tot hevige koorts. Er waren mensen die de behandeling niet aankonden en voortijdig moesten stoppen.⁶⁹

Ook in andere havensteden waren 'prikmeesters' te vinden. Zo beschrijft Jacob Haafner (1754-1809) een markt op Sadras (kust Coromandel), waar zich tussen de goochelaars en gelukzeggens ook 'Pottou karettjes' bevinden: personen die 'figuren op de armen, en ander gedeelten van het ligchaam prikken'.⁷⁰

Geprikt of tatoeod

Een hardnekkig gerucht wil dat men in West-Europa de tatoeage enkel leerde kennen door toedoen van de publicatie over de reizen van James Cook naar Tahiti.⁷¹ Maar deze aanname gaat voorbij aan het feit dat andere zeevaarders al veel eerder en vaker de wereld rondreisden, in contact kwamen met mensen van over de hele wereld, tatoeages droegen, over de tatoeagepraktijk publiceerden. Vele lezers waren dan ook al bekend met het fenomeen.⁷²

Ook in ander opzicht krijgt Cook meer eer dan hem toekomt. Zo wordt gesteld dat het woord 'tatoeage' – als verbastering van het Tahitiaanse 'tatu' of 'tattau' – in Europa werd geïntroduceerd dankzij Cooks reizen,⁷³ maar ook dat blijkt niet geheel correct. Bougainville, die in 1768, een jaar voor Cook, Tahiti bezocht, gaf in zijn *Voyage autour du monde* in 1771 een lijst van Tahitiaanse woorden met Franse vertaling. Onder 'ηreou-tataou' staat, in de Nederlandse vertaling van een jaar later: 'eene kleur, waervan zij zich bedienen, om zich onuitwisbare merken op verschillende deelen van het ligchaem te drukken'.⁷⁴ Dit is de eerste vermelding van het moderne woord 'tatoeage' in een Nederlandse publicatie die ik kon vinden.

Deze Nederlandstalige uitgave circuleerde een jaar voordat Cooks werken werden gepubliceerd en drie jaar voor hun Nederlandse vertaling.⁷⁵ In 1774 verscheen een Nederlandstalig werk over Cooks wereldreizen, samengesteld door John Hawkesworth.⁷⁶ Hierin valt te lezen hoe de bewoners van Tahiti 'met de punten van scherpe beenen' in hun vlees snijden of prikken en de insnijdingen vullen met 'eene donkere blaauwe of zwartachtige verwe, welke [...] het vel op die plaatsen [...] zwart maakt'. Dan valt de term: 'dit noemen zy Tattow'.⁷⁷

Voordat de term 'tatoeage' geïntroduceerd werd, was 'prikken', 'pointeren' of variaties daarop gebruikelijk. Zo omschrijft Carolus Tuinman in zijn *Fakkel der Nederduitsche taale* (1722) in het lemma 'Steken' een 'stigma' als een 'geprikte teken', een 'brandmerk'.⁷⁸ Adriaan Koerbagh legt in zijn *Bloemhof* (1668) verband tussen scarificatie en tatoeage: 'scarificeren, of scarifieren' is volgens hem het 'scherven, koppen, schreppen, kleyne gaatjens prikken in 't vel'.⁷⁹

Eind achttiende eeuw begonnen de begrippen 'prikken' en 'pointeren' langzaam plaats te maken voor 'tatoeëren'. In *Waarneemingen over de aardrykskunde, de natuurkunde, den aart en de zeden der menschen* (1788), het vertaalde reisverslag van Johann Reinhold Forster, staat bij 'tattoeeren of pointeren' dat men 'voor deeze bewerking [...] het Hollandsche woord Prikschilderen uitgevonden [heeft]'. De vertaler gebruikte zelf liever nog het woord 'pointeeren'.⁸⁰

Toen men de term 'tatoeëren' ging gebruiken, werd 'geprikte' nog lange tijd als uitleg toegevoegd. Enkele voorbeelden: 'de binnenkant hunner armen [...] en eenige andere lichaamsdeelen, waren geprikte of *tatoeet*' (1785);⁸¹ 'op alle deelen des lichaams *getatoeet*; met figuren besneden of geprikte' (1802);⁸² de 'Tatouage' als 'het gebruik [...] om hunne lichamen te prikken' (1811).⁸³

Opsporing gezocht

Uit zeventiende- en achttiende-eeuwse publicaties blijkt dat de praktijk van het 'prikschilderen' in Nederland niet onbekend was. Maar in welke mate maakte de tatoeage deel uit van de samenleving?

Tatoeages konden dienen om mensen te identificeren.⁸⁴ Daarom is het niet verrassend dat bewijzen van de aanwezigheid van tatoeages vóór 1800 juist terug te vinden zijn in krantenadvertenties in de vorm van opsporingsberichten. Het kon gaan om criminelen, gedeserteerde soldaten, maar meestal ging het om verdronken zeelieden. Een van de vroegste voorbeelden hiervan betreft een onbekende man die op 18 juli 1724 in Alphen aan den Rijn was opgedregd. In het bericht is sprake van het 'Wapen van Jeruzalem met 3 Kroonen' op zijn rechterarm, en 'noch een Kroontje daar boven, waar onder staat het woord Jeruzalem; beneden het Wapen na de hand toe is een Beeld aan 't Kruys, aan welkers voeten ten wederzyden staan de Letters R.A.A.H., op zyn Regterhand staan dezelve Letters R.A.A.H., en op de Linkerhand de Letters E.G.'.⁸⁵ De man (een pelgrim?) bezat niet alleen religieuze tatoeages, maar ook initialen. Vermoedelijk waren R.A.A.H. zijn eigen initialen en E.G. die van een geliefde.

De Rotterdamse Pieter van Kamerik, die 22 januari 1740 vermist raakte, had zich eveneens met romantische bedoelingen laten tatoeëren. Hij was rond de 45 en had 'op de Arm met Kruyt ingebrand een Hart met Pylen en P G'.⁸⁶ Wie kennis had over deze man kon zich melden bij Anna van Ypen, met wie hij in 1733 was getrouwd. Wie er schuilging achter de letter 'G', is onbekend.⁸⁷ In 1781 werd een opsporingsbericht geplaatst voor een man, tussen de 60 en 70 en 'op beide armen gebrand', die uit zijn jol was gevallen.⁸⁸ In 1786 werd Johan Friderich Bergstrom gezocht, een inbreker afkomstig uit Kopenhagen, met 'een Kruis op de Borst met verscheiden Letteren ingebrand met Kruid'.⁸⁹

Tatoeages kwamen ook voor bij jongere mensen. Op 14 december 1756 verdronk in Amsterdam een 19-jarige jongen, gekleed in scheepskleren. Hij had aan de binnenkant van zijn arm, richting de pols, het wapen van Jeruzalem en de letters J.B. staan.⁹⁰ In februari 1791 was een 37-jarige man vermist 'met Figuren

op de Armen geprikte'.⁹¹ Pieter van Adrichem, scheepstimmermansknecht, had in 1796 in het holst van de nacht zijn vrouw en twee kinderen verlaten. Hij was te herkennen aan een anker aan de binnenkant van zijn rechterarm, bij de pols.⁹² De Scheveninger loods Maarten de Kraa, 38 jaar, met 'op zyn Hart geprikte een dubbel Hart met een Kroon, en op zyn Arm een Vortuin', werd in 1799 vermist.⁹³ In december 1791 was bij Vlieland een loods van boord gevallen. Hij was ruim 40 en had zijn eigen initialen op de rechterarm.⁹⁴

Meer mensen hadden hun eigen initialen getatoeëerd. Op april 1795 verdween Cornelis Kleymans, ongeveer 54 jaar: op zijn linkerarm stonden het wapen van Jeruzalem, de letters C.K. en het jaartal 1763.⁹⁵ In 1802 werd in de haven van Pernis een verdronken man aangetroffen, rond de 30, in 'Matrooze Kleederen' op wiens rechterarm de letters G.E.M. en J.D.M. stonden.⁹⁶ In de nacht van 25 oktober 1809 sloeg op de Zuiderzee een man overboord, wiens lichaam niet was teruggevonden. Hij was te herkennen aan de letters P.H.W. op beide handen en een getatoeëerde matroos op zijn borst. Het waren zijn eigen initialen, getuige de identieke merktekens in zijn kleding.⁹⁷

Naarmate de achttiende eeuw vorderde, steeg in krantenadvertenties het aantal vermeldingen van vermiste personen met tatoeages. Het is de vraag of het aantal tatoeages daadwerkelijk toenam, of dat de vermiste mensen vaker en uitgebreider werden beschreven. Uit de berichten blijkt wel dat de term 'geprikte' voldoende ingeburgerd was om uiterlijke kenmerken te beschrijven. Toch lijkt het erop dat een tatoeage eerder uitzondering dan regel was. Want tegenover de toch wel spaarzame advertenties met vermeldingen van tatoeages, staan vele persoonsbeschrijvingen zonder tatoeages. Veel vermiste en verdronken personen konden herkend worden aan hun initialen in de kleding of aan bijvoorbeeld littekens en moedervlekken. Die werden al sinds de middeleeuwen gebruikt om lichamen mee te identificeren.⁹⁸

Tatoeages waren ook een hulpmiddel om de nog levende dragers ervan op te sporen, zoals deserteurs. Ze konden de merktekens immers niet volledig verwijderen. In de *Koninklijke Courant* worden bij gedeserteerde soldaten tatoeages vermeld. Zo werden bijvoorbeeld in 1809 gezocht: Nicolaas Zwartsz, 29 jaar oud,

Leider van het oorspronkelijk Amerikaanse volk Utina (Florida) tijdens het raadplegen van een priester. Gravure door Theodore de Bry (uitsnede) uit *Collectiones peregrinationum in Indiam occidentalem*, deel 2 (Frankfurt am Main 1591). Collectie Rijksmuseum

Vrouw uit Virginia, met tatoeages in gezicht en op bovenarmen (1644). Gravure door Theodor de Bry naar een tekening van John White in Thomas Harriot, *A briefe and true report of the new found land of Virginia* (1588). Collectie Rijksmuseum

achttiende eeuw. In 1817 werd van Daniel Dylius, hoogleraar geneeskunde in Utrecht, de collectie anatomische preparaten op sterk water geveild, waaronder tweemaal 'Een stukje Menschenhuid, waarop een figuur geprikt staat'.¹⁰⁰ Het Universiteitsmuseum Groningen bezit preparaten van tatoeages die eind achttiende eeuw op sterk water zijn gezet door Pieter de Riemer (1769-1831).¹⁰¹ De hoogleraar anatomie bezat onder meer een 'stuk huid van den arm van een'

met op de borst een afbeelding van een man en vrouw (21-10-1809); Hendrik Harmsen, 20, op de rechterhand een anker (21-10-1809); de Ier Jan Trom, op de armen 'Unitij' en 'Bretania' (26-10-1809); Johannes van Beek, 18, op de rechterarm Christus aan het kruis, een portret van een vrouw met de letters K.S.H.S., op de borst eveneens een vrouwenportret, en op zijn linkerarm een hart en de letters D.B.L. (1-11-1809); François Heynee, 21, een kruis op de rechterarm (1-11-1809).

'Menschenhuid, waarop een figuur geprikt staat'

Achttiende- en negentiende-eeuwse afbeeldingen van westerse tatoeages zijn schaars.⁹⁹ Op een portret uit 1852 van Abraham Pruys van der Hoeven (1829-1907), de latere gouverneur van Atjeh, valt een getatoeëerd anker op zijn hand te zien, gezet in de periode 1845-1852, toen hij scheepsjongen en later stuurman was. Ook is er een tekening uit 1844, vervaardigd door de schilder Bernardus Theodorus van Loo (1816-1892), van een zeeman of soldaat met op de armen getatoeëerde sabels en harten. Er bestaat ook een mooi achttiende-eeuws voorbeeld, al is het onduidelijk of het gaat om Nederlandse tatoeages. De Zwitserse schilder Louis Ducros (1748-1810) trok in 1778 samen met drie Nederlanders naar Zuid-Italië, Sicilië en Malta, en maakte onderweg vele aquarellen. Eén ervan laat een reeks tatoeages van zeelieden zien.

Maar ook zonder prenten en tekeningen valt te achterhalen hoe Nederlandse tatoeages eruit zagen in de

Nederlandsch Matroos: waarin men eene getatoueerde figuur waarneemt' en een 'stuk huid van denzelfden persoon, doch grooter en van de dije genomen. Hetzelfde is mede getatoueed'.¹⁰² Het museum bezit ook getatoeëerde huid uit de collectie van hoogleraar geneeskunde Gerbrand Bakker (1771-1828).¹⁰³ Een preparaat van getatoeëerde huid met daarop een adelaar en het jaartal 1806, en een preparaat met daarop een militair persoon en de letters D.D.S. bevinden zich in het Bleulandkabinet, onderdeel van het Universiteitsmuseum Utrecht.¹⁰⁴ Museum Vrolijk in Amsterdam bezit een stuk huid met een Venus op een schelp, een stuk huid met een Fortuna en een schip,¹⁰⁵ en een stuk huid met een oranjeboom (de vruchten in de boom in rood getatoeëerd) en de tekst 'Vivat Oranien'.¹⁰⁶

'Aanzien doet gedenken'

Terug naar de onbekende getatoeëerde man die ergens begin negentiende eeuw op de anatomietafel belandde en beschreven werd in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*. De auteur C.M. vond dat: 'Enkele grilligheid derhalve, of de zucht om zonderling te zijn, geeft hiertoe aanleiding, en wel vooral bij het scheepsvolk, dat in die landen, waar men zulks pleegt te doen, zich veelal hier of daar laat prikschilderen, doch zelden op zoo vele plaatsen als genoemd voorwerp'.¹⁰⁷ De onbekende man was dus niet de eerste of enige getatoeëerde Nederlander. Het was voornamelijk de hoeveelheid tatoeages op zijn lichaam die verbazing wekte. De vraag is hoe gebruikelijk de ontwerpen van zijn tatoeages en de plekken op het lichaam waren. Vergelijkingsmateriaal vinden is lastig.

Gelukkig bieden internationale studies wel de mogelijkheid om de tatoeages meer in context te plaatsen. Zo heeft Ira Dye op basis van administratieve persoonsdossiers van zeelui uit Philadelphia, uit de periode 1796-1818, aangetoond dat tatoeages eind achttiende eeuw voorkwamen bij zo'n twintig procent van de Amerikaanse zeelieden.¹⁰⁸ De tatoeagebeschrijvingen geven een goed beeld van wat gebruikelijk was. Veel variatie in ontwerp was er echter niet.

De nog jonge Oost-Indische ambtenaar Abraham Pruys van der Hoeven, met op zijn rechterhand een tatoeage van een anker (1852). Litho door Johann Peter Berghaus (uitsnede). Collectie Rijksmuseum

Soldaat of piraat bij ruïne (1844). Op zijn armen tatoeages met harten en sabels (uitsnede). Tekening door Bernardus Theodorus van Loo. Collectie Rijksmuseum

Vermoedelijk volgde men tot zeker 1900 een 'conventionalized format' en waren de ontwerpen 'closely similar'.¹⁰⁹ Van de personen met een of meer tatoeages droeg maar liefst 38 procent initialen, namen, woorden, letters of cijfers. Het ging dan voornamelijk om de eigen naam en initialen, soms om de initialen van familie of geliefde. Bij een jaartal kon het gaan om een geboortejaar of ander belangrijk jaar. Ruim twintig procent van de getatoeëerde mannen droeg ontwerpen gerelateerd aan zeevaart: anker, zeemeermin, vis of schip. Symbolen rondom patriottisme, liefde (een hart) of religie (simpele crucifix, Adam en Eva, Christus) maakten samen tussen 8,6 en 7,9 procent uit.¹¹⁰

Vergeleken met zijn Amerikaanse collega's was de onbekende Nederlander die in 1820 op de snijtafel lag, uitzonderlijk. Dit geldt voor zowel de hoeveelheid tatoeages – veertig procent had slechts één tatoeage, 27,6 procent had er twee en slechts een handvol meer dan tien – als de locatie. Armen (82,3 procent) en handen (12,8 procent) waren de populairste plekken. Andere plekken kwamen aanzienlijk minder voor: op de borst (3,6 procent) en benen of voeten (1,3 procent).¹¹¹ Opvallend is dat onder de mannen met maar één tatoeage, bijna de helft (43,8 procent) een tatoeage had van eigen initialen of soms hun volledige naam. Hun eerste tatoeage had voor deze zeelieden dus vooral een praktisch doel: identificatie.¹¹² Het is daarom waarschijnlijk dat G.H.M.S. de initialen van de onbekende man waren, maar identificatie is vooralsnog onmogelijk. En wat betekenen de toegevoegde letters D.L.D. en V.D.? Initialen van geliefden?

De betekenis van het jaartal 1793 dat tweemaal op zijn lichaam staat, blijft eveneens onbekend. Het moet een voor hem significant jaar zijn geweest. Omdat het, samen met zijn initialen, tevens op de vingers van zijn linkerhand staat, is het mogelijk een geboortejaar. In dat geval was hij begin twintig.¹¹³ Of is het de datum van zijn eerste grote zeereis of aanmonstering? Het jaartal staat immers ook getatoeëerd onder de beeltenis van een schip en het woord 'zeemanstroost'. De betekenis van dit woord is onduidelijk. Een schip met deze naam heb ik niet kunnen vinden. Het was een bijnaam voor tabak,¹¹⁴ maar in principe kon het slaan op alles wat troost bood aan iemand die maandenlang op zee zat. Dat geldt ook voor het zetten van een tatoeage ter herinnering aan een geliefde thuis aan wal. De geplaatste tekst 'aanzien doet gedenken' is dan ook exemplarisch voor het zetten van de tatoeages.

De ontwerpen van zijn tatoeages liepen uiteen: van religieus tot allegorisch en van een aandenken aan een geliefde tot de eigen initialen. Tatoeages met schepen en ankers herinneren aan een leven op zee, terwijl de harten en initialen herinneren aan de dierbaren aan wal. Zijn eigen initialen zijn een verzekering voor het geval hij op zee zou verdrinken en de tatoeage als onuitwisbaar identificatiemiddel van het aangespoelde lichaam moest dienen.

Verdwenen erfgoed

Tatoeage is in de westerse wereld een recent woord voor een eeuwenoude praktijk. Voordat het eind achttiende eeuw in het Nederlands werd geïntroduceerd, werd die praktijk aangeduid met woorden als prikken, beprikken, pointeren, punteren of inbranden. Even was er nog de poging om 'prikschilderen' te laten inburgeren, maar aangezien tegelijkertijd het woord 'tatoeëren' zijn intrede deed, moest dit mooie prikschilderen het afleggen tegen een bastaardwoord dat internationaal snel terrein won. Wel is duidelijk dat de term 'geprik't' genoeg

ingeburgerd was om daarmee in advertenties tatoeages van vermiste personen aan te geven.

Men verwonderde zich niet over het dragen van tatoeages, wel over de mate waarin iemand getatoeëerd was. Geprikte initialen zijn immers niet te vergelijken met bijvoorbeeld donkere getatoeëerde lijnen in het gezicht. Vandaar dat er vaak onderscheid wordt gemaakt tussen 'wilden' en 'beschaafde' volken, zoals in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* van 1820.¹¹⁵

Het gebruik van tatoeëren was vooral onder zeelieden blijven bestaan. Net als de tatoeage zelf was die praktijk niet uit te wissen. Voor henzelf hadden tatoeages vooral praktisch nut (identificatie), maar ze gaven hun ook een identiteit: die van zeeman. Zeelieden waren sowieso qua uiterlijk 'zeer herkenbare types' vanwege hun kleding en verweerde huid.¹¹⁶ Voor pelgrims hadden tatoeages een andere functie: als zichtbare bewijzen van én herinneringen aan hun bezoek aan het Heilige Land.

We kunnen stellen dat de tatoeage in het achttiende-eeuwse straatbeeld niet onbekend was. Het blijft echter lastig om concrete, getatoeëerde personen in de Nederlandse Republiek aan te wijzen. Zeker voor een fenomeen dat onderdeel is van een vergankelijk canvas, de menselijke huid, geldt het credo dat afwezigheid van bewijs geen bewijs is voor afwezigheid. ❀

Noten

- 1 Onder hen tsaar Nicolaas II (1868-1918) (draak op de onderarm), de Britse koning Eduard VII (1841-1910) en zijn zonen Albert Victor (1864-1892) en George V (1865-1936), en de Frans-Deense prinses Marie van Bourbon-Orléans (1865-1909) (anker op haar bovenarm).
- 2 Marco Samadelli et al., 'Complete mapping of the tattoos of the 5300-year-old Tyrolean Iceman', in: *Journal of Cultural Heritage* 16 (2015), nr. 5, p. 753-758; Aaron Deter-Wolf et al., 'The world's oldest tattoos', in: *Journal of Archaeological Science. Reports* 5 (2016), p. 19-24; Lars Krutak en Aaron Deter-Wolf (red.), *Ancient ink. The archaeology of tattooing* (Seattle 2017); Carrie E. Reed, 'Tattoo in Early China', in: *Journal of the American Oriental Society* 120 (2000), nr. 3, p. 360-376.
- 3 Zoals de Thraciërs, bij wie het gebruikelijk was onder vrouwen en een teken van goede afkomst. Met 'Picten', afgeleid van het Latijnse Picti, duidde men de beschilderde volken aan. C.P. Jones, 'Stigma. Tattooing and branding in Graeco-Roman Antiquity', in: *The Journal of Roman Studies* 77 (1987), p. 139-155; Katherine Dauge-Roth, *Signing the body. Marks on skin in early modern France* (Londen 2020), p. 146.
- 4 Carolyn Muessig, *The stigmata in medieval and early modern Europe* (Oxford 2020), p. 23-29. Onder Kopten is het nog steeds gebruikelijk om met een kruis op de pols aan te geven dat men christelijk is.
- 5 Dauge-Roth, *Signing the body*, p. 146; Anna Felicity Friedman, *Tattooed transculturites. Western expatriates among Amerindian and Pacific islander societies, 1500-1900* (diss. University of Chicago 2012), p. 74, 114; Guido Guerzoni, 'Devotional tattoos in early modern Italy', in: *Espacio, Tiempo y Forma* 6 (2018), p. 119-136, aldaar p. 128-130; Juliet Fleming, 'The Renaissance tattoo', in: *Res. Anthropology and Aesthetics* 31 (1997), p. 34-52, aldaar p. 48.

- 6 Dauge-Roth, *Signing the body*, o.a. p. 27-72, 73-120; specifiek p. 1, 89, 102, 262. Merktekens op het lichaam, van moedervlek en litteken tot zelf aangebrachte tekens, konden worden gezien als goddelijke stigmata of duivelstekens.
- 7 Friedman, *Tattooed transculturites*, p. 27-29; Muessig, *The stigmata*, p. 23. Zie ook: John Carswell, *Coptic tattoo design* (Beirut 1958); Guerzoni, 'Devotional tattoos'; Dauge-Roth, *Signing the body*, p. 175; Mordechay Lewy, 'Jerusalem unter der Haut. Zur Geschichte der Jerusalemer Pilgertätowierung', in: *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte* 55 (2003), nr. 1, p. 1-39; Robert Ousterhout, 'Permanent ephemera. The "Honourable Stigmatisation" of Jerusalem pilgrims', in: Renana Bartal en Hanna Vorholt (red.), *Between Jerusalem and Europe* (Leiden 2015), p. 94-110.
- 8 Guerzoni, 'Devotional tattoos'; Lewy, 'Jerusalem unter der Haut', p. 1-4; Dauge-Roth, *Signing the body*, p. 262-263.
- 9 Antoinette B. Wallace, 'Native American tattooing in the protohistoric Southeast', in: Aaron Deter-Wolf en Carol Diaz-Granados (red.), *Drawing with great needles. Ancient tattoo traditions of North America* (Austin 2013), p. 1-42.
- 10 Gemma Angel, 'Recovering the nineteenth-century European tattoo. Collections, contexts, and techniques', in: Krutak en Deter-Wolf (red.), *Ancient ink*, p. 107-129.
- 11 Gemma Angel, 'The modified body. The nineteenth-century tattoo as fugitive stigmata', in: *Victorian Review* 42 (2016), nr. 1, p. 14-20, aldaar p. 14.
- 12 Jane Caplan, "'Speaking scars". The tattoo in popular practice and medico-legal debate in nineteenth-century Europe', in: *History Workshop Journal* 44 (1997), nr. 1, p. 107-142, aldaar p. 112.
- 13 C.M., 'Iets over het versieren der menschenhuid, of het prikschilderen', in: *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1820), p. 530-533.
- 14 Zelf had C.M. zich vooral gebaseerd op Johann Reinhold Forster, *Waarneemingen over de aardrykskunde, de natuurkunde, den aart en de zeden der menschen* (Haarlem 1788).
- 15 C.M., 'Iets over het versieren', p. 532-533.
- 16 Een belangrijke bron was het populaire *Anthropometamorphosis. Man transformid, or the artificial changeling* (Londen 1650), waarin de Engelse arts John Bulwer (1606-1656) diverse soorten (semi)permanente lichaamsversiering door middel van tatoeage, scarificatie en brandmerken beschrijft. Hoewel er geen Nederlandse vertaling van was, kende men het in de Republiek mogelijk wel, al was het maar vanwege de vele illustraties van allerlei lichamen en hoofden. [Bulwer], *Anthropometamorphosis*, o.a. p. 455-466. Zie ook Dauge-Roth, *Signing the body*, p. 257.
- 17 Jan Huyghen van Linschoten, *Itinerario. Voyage ofte schipvaart naer Oost ofte Portugaels Indien* (Amsterdam 1596), p. 60; zie ook p. 27.
- 18 Jan Huyghen van Linschoten, *Beschryvinghe van de gantsche custe van Guinea* (Amsterdam 1596), f. ***1r.
- 19 Simon de Vries, *Curieuse aenmerckingen der bysonderste Oost en West-Indische verwonderens-waerdige dingen*, deel 3 (Utrecht 1682), p. 97.
- 20 De Vries, *Curieuse aenmerckingen*, deel 3, p. 102-104.
- 21 Nicolaes Witsen, *Noord en Oost Tartarye* (Amsterdam 1705), p. 640 (citaat). Vgl. p. 660.
- 22 Witsen, *Noord en Oost Tartarye*, p. 631.
- 23 Laurent d'Arvieux, *Reis naar de legerplaats van den grooten emir* (Utrecht 1780), p. 317.
- 24 D'Arvieux, *Reis naar de legerplaats*, p. 312.
- 25 Thomas Salmon, *Hedendaegsche historie of tegenwoordige staet van alle volkeren [...] Behelzende [...] India [...] Malabar, Kormandel, en [...] Ceilon*, deel 3 (Amsterdam 1731), p. 36-37.
- 26 'Kort verslag eener nieuwe reize na de Zuidzee', in: *Algemeene Vaderlandsche Letter-Oefeningen*, deel 6 (1784), p. 76-83, aldaar p. 80.
- 27 Roelof van Gelder, *Naar het aardse paradijs* (Amsterdam 2012), p. 214; Carl Friedrich Behrens, *Nader onderzoek door Karel Fredrik Behrens* (Amsterdam 1732), p. 12.
- 28 Thomas Salmon, *Hedendaegsche historie of tegenwoordige staet van alle volkeren [...] Behelzende de [...] keizerryken China en Japan*, deel 1 (Amsterdam 1736), p. 502.
- 29 [William Coxe], 'Beschryving van de noorder archipel, tusschen Asia en America', in: *Algemeene Vaderlandsche Letter-Oefeningen*, deel 3 (1781), p. 161-170, aldaar p. 165.
- 30 [William Bartram], 'Beschryving van de characters, gewoonten, en personen, der oorspronglyke bewoonderen van America', in: *Algemeene Vaderlandsche Letter-Oefeningen* (1793), p. 199-206, aldaar p. 201.
- 31 *Historische beschryving der reizen* ('s-Gravenhage 1748), p. 148. Gebaseerd op werk van Francis Moore (1708-1756).
- 32 Lionel Wafer, *Nieuwe reystogt en beschryving van de land-engte van Amerika* ('s-Gravenhage 1700), p. 57.
- 33 Wafer, *Nieuwe reystogt*, p. 57.
- 34 *The travels of several learned missionaries of the Society of Jesus* (Londen 1714), p. 307-308. Zie ook: Friedman, *Tattooed transculturites*, p. 24-25.
- 35 Joseph François Lafitau, *De zeden der wilden van Amerika* ('s-Gravenhage 1731), p. 318-320.
- 36 Forster, *Waarneemingen over de aardrykskunde*, p. 295-296, 301, 494, 724-727.
- 37 Louis-Antoine de Bougainville, *Voyage autour du monde par la frégate du roi 'la Bouteille' et la flûte 'l'Étoile': en 1766, 1767, 1768 & 1769* (Parijs 1771), p. 215-216; idem, *Reis rondom de wereld* (Dordrecht 1772), p. 209-210.
- 38 [Cornelis de Pauw], *Recherches philosophiques sur les Américains* (Londen 1771); [idem], *Wysgeerige bespiegelingen over Amerika* (Deventer 1771-1772), p. 376-383, citaten p. 376, 381. Over deze publicatie: Henry Ward Church, 'Corneille De Pauw, and the controversy over his Recherches philosophiques sur les Américains', in: *Publications of the Modern Language Association* 51 (1936), nr. 1, p. 178-206.
- 39 [De Pauw], *Wysgeerige bespiegelingen*, p. 382, 376.
- 40 Bougainville, *Reis rondom de wereld*, p. 210. William Dampier, *Nieuwe reystogt rondom de wereld* (1698), p. 373 weerlegt het gerucht dat tatoeages tegen slangen zouden beschermen.
- 41 Onder meer: Witsen, *Noord en Oost Tartarye*, p. 664; Lafitau, *De zeden*, p. 320; François Valentyn, *Oud en nieuw Oost-Indiën, vervattende een naaukeurige en uitvoerige verhandelinge van Nederlands mogentheid in die gewesten* (Dordrecht/Amsterdam 1724). Prenten van getatoeëerde Amerindianen ook in Bernard Picard, *Naaukeurige beschryving der uitwendige godtsdienst-plichten, kerk-zeden en gewoontens van alle volkeren der waereldt* ('s-Gravenhage 1728).
- 42 Gemma Angel, 'Tattoos that repel venomous creatures! The tragic tale of prince Giolo', op website London's Global University: blogs.ucl.ac.uk/researchers-in-museums/2013/05/27/the-tragic-tale-of-prince-giolo/ (geraadpleegd 2-3-2021).
- 43 W.C. Sturtevant, 'The first Inuit depiction by Europeans', in: *Etudes Inuit Studies* 4 (1980), nr. 1/2, p. 47-49. Mogelijk heeft de Scheveningse visverkoper Adriaen Coenen (1514-1587) hetzelfde duo in 1566 gezien in een Haagse herberg: 'men sagh se om gelt'. Hij noemt de tatoeages van de vrouw overigens niet. Adriaen Coenen, *Visboeck*, manuscript KB, KW 78 E 54, f. 40r (11v, digitale versie).
- 44 Geciteerd naar de Augsburgse prent in: Sturtevant, 'The first Inuit depiction'.

- 45 Geraldine Barnes, 'Curiosity, wonder, and William Dampier's painted Prince', in: *Journal for Early Modern Cultural Studies* 6 (2006), nr. 1, p. 31-50.
- 46 Dampier, *Nieuwe reystogt*, p. 394; Barnes, 'Curiosity', p. 33.
- 47 Dampier, *Nieuwe reystogt*, p. 370-373, aldaar p. 371 (citaat).
- 48 Dampier, *Nieuwe reystogt*, p. 371.
- 49 Zimolong, *Navis Peregrinorum. Ein Pilgerverzeichnis aus Jerusalem von 1561 bis 1695* (Keulen 1938) bevat een lijst van pelgrims in 1561-1695, onder wie redelijk wat Nederlanders.
- 50 *Sententien en gevvezen zaken van den Hoogen en Provincialen Raad in Holland, Zeeland en West-Vriesland* (Rotterdam 1662), p. 689-697. Zie ook: R.J.G.A.A. Gaspar (ed.), *Journaal van Hugo en Cornelis van Ryck betreffende hun reis naar Jeruzalem (1561-1562)*. Online via www.dbnl.org.
- 51 *Sententien en gevvezen zaken*, p. 692, 696.
- 52 Ferdinand Mühlau, 'Martinus Seusenius' Reise in Das Heilige Land i. J. 1602/3', in: *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 26 (1903), p. 1-92, aldaar p. 49-50. Zie ook: Lewy, 'Jerusalem unter der Haut', p. 7.
- 53 De Razzouk-familie in Jeruzalem, die claimt dat zij al 700 jaar pelgrims tatoeëren, bezit een aantal eeuwenoude houtsneden waarvan enkele zijn gedateerd. Zie: 'Razzouk Tattoo', online via razzouktattoo.com/blogs/our-stamp-collection (geraadpleegd 2-3-2021).
- 54 Olfert Dapper, *Naukeurige beschryving van gantsch Syrie, en Palestyn of Heilige Lant* (Amsterdam 1677), p. 502.
- 55 Dapper, *Naukeurige beschryving*, Voorrede.
- 56 Jean de Thevenot, *Gedenkwaardige en zeer naauwkeurige reizen van den heere de Thevenot* (Amsterdam 1681), p. 340-341.
- 57 Cornelis de Bruyn, *Reizen door de vermaardste deelen van Klein Asia* (Delft 1698), p. 295.
- 58 Constantin François Chasseboeuf comte de Volney, *Reize door Syrie en Egypte, in de jaaren 1783, 1784 en 1785*, deel 2 (Leiden 1791), p. 291-292.
- 59 Johann Georg Keysler, *Nieuwe reizen door Duitschland, Bohemen, Hongarye, Zwitserland, Italien en Lotharingen* (Amsterdam 1753), p. 44-45. Over het gebruik van buskruit zie: Friedman, *Tattooed transculturites*, p. 17 (noot 26) en p. 29 (noot 47). Vgl. 'Gunpowder spots', op website Swordplay & swashbucklers (benersonlittle.blog; geraadpleegd 2-3-2021).
- 60 Keysler, *Nieuwe reizen*, p. 45.
- 61 Volgens Keysler, *Nieuwe reizen*, p. 44, noemden de oude Romeinen dit stigmata en kenden zij het 'heidense' gebruik van de religieuze tatoeage.
- 62 *Biblia, dat is: De gantsche H. Schrifture* [Statenvertaling] (Leiden 1637), f. K2v. Hierover: Matthew Henry, *Letterlyke en practikale verklaring over de brieven van den apostel Paulus aan de Thessalonicensen, Timotheus, Titus en Philemon* (Amsterdam 1783), p. 422-423.
- 63 Franciscus Burman, *De wet ende het getuigenisse* (Amsterdam 1660), p. 360; Willem Goeree, *Mosaize historie der Hebreeuwse kerke*, deel 2 (Amsterdam 1700), p. 358.
- 64 Johannes Lundius, *Heiligdommen godsdiensten, en gewoontens der oude jooden*, deel 2 (Amsterdam 1726), p. 284-285. Vert. van *Die alten jüdischen Heiligthümer* (Hamburg 1711).
- 65 Lundius, *Heiligdommen*, deel 2, p. 284-285. Over Stube: Lewy, 'Jerusalem unter der Haut', p. 26-28.
- 66 'Brief over de manier der prikkonst', in: *Nieuwe Vaderlandsche Letter-Oefeningen*, deel 1-2 (1768), p. 309-310.
- 67 'Brief over de manier der prikkonst', p. 309.
- 68 Een tatoeage met het wapen van Jeruzalem was dus niet per se een herinnering aan een pelgrimage.
- 69 'Brief over de manier der prikkonst', p. 309-310. Zie ook: Lundius, *Heiligdommen*, deel 2, p. 285.
- 70 Jacob Haafner, *Lotgevallen op een reize van Madras over Tranquebaar naar het eiland Ceilon* (Haarlem 1806), p. 140. 'Pottou karettjes' zou afgeleid zijn van 'pottu karaicci', waarbij 'potto(u)' naar stippen of vlekken verwijst. Jaap de Moor en Paul van der Velde (ed.), *De werken van Jacob Haafner*, deel 1 (Zutphen 1992), p. 357.
- 71 Friedman, *Tattooed transculturites*, p. 16: 'the perception in many scholarly and popular texts from at least the 1950s that the historical origins of modern tattooing among Westerners exclusively derived from Cook's first voyage to the Pacific and his [...] encounters with tattooed people in Tahiti' (vgl. ook p. 16-23); Dauge-Roth, *Signing the body*, p. 121, 159; Angel, 'The modified body', p. 14; Fleming, 'The Renaissance tattoo', p. 40; Ira Dye, 'The tattoos of early American seafarers, 1796-1818', in: *Proceedings of the American Philosophical Society* 133 (1989), nr. 4, p. 520-554, aldaar p. 522.
- 72 Dye, 'Tattoos of early American seafarers', p. 522; Friedman, *Tattooed transculturites*, p. 19-20, 31. De populariteit van Cook is mede te danken aan de vele hervertellingen in goedkopere publicaties, ook in Nederland, zoals Pieter Nicolaas Muylt, *Reizen om de wereld voor de jeugd: uit Cook en uit anderen* (Zaltbommel 1825), p. 87-88.
- 73 Louise Furey, 'Archaeological evidence for tattooing in Polynesia and Micronesia', in: Krutak en Deter-Wolf (red.), *Ancient ink*, p. 159-184, aldaar p. 159.
- 74 Bougainville, *Voyage autour du monde*, p. 393; idem, *Reis rondom de weereldt*, p. 397.
- 75 Sydney Parkinson, *A journal of a voyage to the South Seas* (Londen 1773), p. 25: 'The natives are accustomed to mark themselves in a very singular manner, which they call tataowing'. Bijgevoegd was een prent met twee vrouwen en een met tatoeage-instrumenten. Cook schreef in juli 1769 in zijn eigen journaal: 'Both sexes paint their bodys Tattow as it is called in their language'. Verderop in zijn journaal staan vergelijkbare beschrijvingen. Zie *Oxford English dictionary*, in voce (www.oed.com). Zie ook: Archibald Grenfell Price (ed.), *The explorations of captain James Cook in the Pacific. As told by selections of his own journals 1768-1779* (New York 1971), p. 37, 48, 56, 158, 222; Dauge-Roth, *Signing the body*, p. 121, 159. Het *Etymologisch woordenboek van het Nederlands* (Amsterdam 2018) geeft de 1774-vertaling van Cook ('tattoo') aan als eerste vermelding (www.etymologie.nl).
- 76 John Hawkesworth, *Reizen rondom de weereld [...] volvoert door den kommandeur Byron, kaptein Carteret, kaptein Wallis, en den luitenant Cook* (Rotterdam 1774). Vert. van *An account of the voyages undertaken by the order of his present Majesty*.
- 77 Hawkesworth, *Reizen rondom de weereld*, p. 229. Zie ook p. 243 en 239: 'de Tattow, of het gebruik om zich het vel te prikken'. In een latere Nederlandse uitgave (1795) van Cooks reizen is de Tahitiaanse tatoeagepraktijk uitgebreid beschreven. James Cook, *Reize rondom de waereld* (Leiden 1795), p. 302-305.
- 78 Carolus Tuinman, *Fakkeld der Nederduitsche taale* (Leiden 1722), p. 358. De Pauw, *Wysgeerige bespiegelingen*, p. 382 vergeleek tatoeëren met brandmerken, maar dit was in West-Europa een oude lijfstraf om veroordeelde criminelen te herkennen. Ook was het een methode om slaafgemaakten te identificeren. Zo was in Suriname in 1789 ene Thomas 'op zyn regter Arm gemerkt L.M en op zyn linker Arm op een Malicieuse Wys gemerkt V.D.'. *De Surinaamsche Nieuwsvertelder*, 5-2-1789, p. 8. Over het brandmerken van slaafgemaakten: Jean Baptiste Labat, *Nieuwe reizen naar de Franse eilanden van*

- America*, deel 1 (Amsterdam 1725), p. 249-250. Soldaten werden gebrandmerkt als disciplinaire maatregel.
- 79 Adriaan Koerbagh, *Een bloemhof van allerley lieflijkheid sonder verdriet* (z.p. 1668), p. 585.
- 80 Forster, *Waarneemingen*, p. 332, zie ook p. 295, 296, 300, 301, 384, 494, 538, 725.
- 81 'Uittreksel van eene reize, door de Capiteins Cook, Clerke en Gore, na den Stillen Oceaan', in: *Algemeene Vaderlandsche Letter-Oefeningen*, deel 6 (1784), p. 542-557, aldaar p. 545.
- 82 'Uittreksel eener reize om De la Pèrouse op te zoeken', in: *Algemeene Vaderlandsche Letter-Oefeningen* (1802), p. 125-132, aldaar p. 131.
- 83 'Lotgevallen van een' jongen Engelschman', in: *Algemeene Vaderlandsche Letter-Oefeningen* (1811), p. 150-156, aldaar p. 151. Enthousiast is de auteur niet over 'een der zeldzaamste en zonderlingste voorbeelden [...] om zich te misvormen', p. 152.
- 84 Keysler, *Nieuwe reizen*, p. 44-45.
- 85 *Leydse Courant (LC)*, 26-7-1724.
- 86 *LC*, 1-2-1740. In februari werd hij aangeduid als 'een Mans Persoon', maar midden mei werd hij bij name genoemd. Ook werd zijn tatoeage iets anders beschreven: 'op zyn regter Arm een Mark, zynde een Hart met Pylen P. en G. met kruid gedaan'. *LC*, 16-5-1740.
- 87 Huwelijk: Stadsarchief Rotterdam, DTB, archief 1-02, inv. nr. 73 (1-2-1733). Van Kamerik was toen weduwnaar. Wel hadden hij en Anna in 1739 een zoon, Gidion, gekregen. Idem, archief 1-02, inv. nr. 146 (20-1-1739).
- 88 *Amsterdamse Courant (AC)*, 2-10-1781.
- 89 *Oprechte Haarlemse Courant (OHC)*, 4-1-1787.
- 90 *AC*, 13-1-1757.
- 91 *Rotterdamse Courant (RC)*, 15-3-1791.
- 92 *RC*, 10-5-1796.
- 93 *Haagsche Courant*, 21-12-1799.
- 94 *AC*, 24-12-1791.
- 95 *AC*, 8-8-1795.
- 96 *RC*, 17-6-1802.
- 97 *OHC*, 4-11-1809.
- 98 Onder meer: *Tijdinghe uyt verscheyde quartieren*, 25-10-1642; *OHC*, 28-8-1666; *AC*, 6-12-1692; *LC*, 3-3-1723. Zie ook: Friedman, *Tattooed transculturites*, p. 39-40.
- 99 Er is een portret van Heinrich Wilhelm Ludolf (1655-1712), die met opstroopte mouw zijn pelgrimstatoeage met jaartal 1699 laat zien. Lewy, 'Jerusalem unter der Haut', p. 33-34. Een onbekende pelgrim liet zich eveneens schilderen met opgestroopte mouwen om zijn pelgrimstatoeages (rond 1667) te laten vereeuwigen. Dauge-Roth, *Signing the body*, p. 180 en de omslag van het boek.
- 100 *Catalogus van twee uitmuntende verzamelingen [...] Daniel Dylus [...] Cornelius Voet* (Amsterdam 1817), p. 47 (nr. 7). Niet iedereen liet zich afbeelden met zijn tatoeages. Na de dood van Dirk van Hogendorp (1761-1822), onder meer resident in Oost-Indië, werd geschreven dat 'his body was found to be tattooed like those of the natives of the eastern islands'. De tatoeages, waarschijnlijk geplaatst tussen 1789 en 1799, zijn op geen van zijn portretten te zien. Maria Graham, *Journal of a voyage to Brazil* (Londen 1824), p. 172.
- 101 Universiteitsmuseum Rijksuniversiteit Groningen, 'Tatoeages', op: www.rug.nl/university-museum (geraadpleegd 2-3-2021).
- 102 *Beredeneerde beschrijving van het Museum Anatomico-Physiologicum van P. de Riemer* (Rotterdam 1831), p. 11 (nrs. 68, 69).
- 103 Stichting Academisch Erfgoed, 'Tatoeage, 19de eeuw', op: www.academischerfgoed.nl (geraadpleegd 2-3-2021).
- 104 Universiteitsmuseum Utrecht, inv. nr. 0285-114573, 'Preparaat van getatoeëerde huid' en 'Vloeistofpreparaat van getattoeëerde [sic] huid', op: collectie.umu.nl (geraadpleegd 2-3-2021).
- 105 Laurens de Rooy en Han van den Bogaard, *Verzamelaars van vorm* (Amsterdam 2009), p. 127. Beide preparaten zijn afkomstig uit de collectie van de anatoom Lodewijk Bolk (1866-1930).
- 106 Museum Vrolik, Amsterdam. Online via: www.facebook.com/museumvrolik/photos/with-kingsday-coming-up-here-is-beautifully-preserved-tattoo-from-the-early-19th/1738346593104992/ (geraadpleegd 2-3-2021).
- 107 C.M., 'Iets over het versieren', p. 533.
- 108 Dye, 'Tattoos of early American seafarers', p. 523, 527. In 1796-1803 had 20,6 procent een tatoeage, in de gehele periode 1796-1818 zo'n tien procent. De 979 mannen uit de persoonsdossiers hadden in totaal 2.354 tatoeages.
- 109 Dye, 'Tattoos of early American seafarers', p. 527, 532.
- 110 Dye, 'Tattoos of early American seafarers', p. 533, 541-542. Een aantal had initialen anders dan hun eigen naam. Figuren van mens en dieren en symbolen van genootschappen zoals vrijmetselarij komen minder vaak voor: 4 resp. 3,4 procent.
- 111 Dye, 'Tattoos of early American seafarers', p. 534-536. Tatoeages in het gezicht kwamen niet voor, enkel als strafmaatregel.
- 112 Dye, 'Tattoos of early American seafarers', p. 537. Andere geliefde eerste tatoeages waren zee-gerelateerd.
- 113 Mogelijk waren de tatoeages niet al te lang geleden gezet. Vgl. C.M., 'Iets over het versieren', p. 533, waar hij opmerkt dat de tatoeages 'net [...], helder en levendig waren'. Sommige Amerikaanse zeelieden hadden al tatoeages op hun veertiende. Dye, 'Tattoos of early American seafarers', p. 536.
- 114 L.C.F. Gasinjet, *Dichterlijke verscheidenheid* (Purmerend 1870), p. 130-131.
- 115 Dauge-Roth, *Signing the body*, p. 260.
- 116 Roelof van Gelder, *Het Oost-Indisch avontuur. Duitsers in dienst van de VOC* (Nijmegen 1997), p. 213.

